

◆ Tənqid və ədəbiyyatşünaslıq

Qorxmaz QULİYEV

Mirzə Cəlil yaradıcılığı: xaos və kosmosun cazibə sahəsi

C.Məmmədquluzadənin əsərlərində həm xarici, həm də daxili hərəkətin formaları son dərəcə rəngarəngdir: onlar gah bir-birilə ziddiyyət təşkil edir, gah da bir-birini tamamlayır, çulğalaşır, virtual səciyyə kəsb edir. Bəzən gözlənilmədən xarici və daxili hərəkət bir-birini növbəli şəkildə əvəzləyir. Bu, şübhəsiz ki, müəllifin yaratdığı nəsr və dram nümunələrində xaosdan və kosmosdan istifadəyə təsir göstərir. Hər şeydən əvvəl, qeyd etmək lazımdır ki, Məmmədquluzadənin bütün əsərləri bu və ya digər dərəcədə oturuşmuş kosmik durumun təqdimi ilə başlanır. Sonra bu durum xarici amillərin təsiri ilə xaotik səciyyə kəsb edir.

Yazıçının “Danabaş kəndinin əhvalatları” əsərində kosmik “qara dəlik” təsiri bağışlayan durğunluq hökm sürür: kənd “Yaxın Şərq” adlanan durğunluğun eyni zamanda həm simvolu, həm də mərkəzidir (Hamletin təbircə desək, “Yaxın Şərq nəhəng durğun məkan, onun ən durğun nöqtəsi isə Danabaş kəndidir”), onun sərhədlərini müvəqqəti tərk edən “güclü” Xudayar bəy durğunluğu daha da kəşiflədirməkdən ötrü dərhal geri qayıdır. Zəif Məhəmməd həsən əmi isə, bütün səylərinə baxmayaraq, kəndin orbitindən kənara çıxıb bilmir: kənd Xudayar bəydən bir alət kimi istifadə edərək onun Kərbəla səfərinə imkan vermir. Kənddən kənarda, şəhərdə yaşayan “nəçərnək”, qazi, qlava, karvansara sahibi Kərbəlayi Cəfər bütün fəaliyyətləri ilə Danabaş kəndinin maraqlarına xidmət edirlər: Danabaş kəndinin durğunluğu - anti-kosmosu cazibə dairəsində olanların hamısını udur, öz qanunlarına tabe edərək özünü küləşdirir. Deməli, cismən kənddən kənarda olsalar da, ruhən onun içindədirlər və əslində, şəhərin də “danabaşlaşması” üçün, kənddə mövcud olan qayda-qanunun, düşüncə və fəaliyyət tərzinin şəhərə də nəql olunması üçün əllərindən gələni əsirgəmir.

Əsərdə hökm sürən bu durum müəllifin təhkiyə probleminə yanaşmasında da özünü büruzə verir. Povestin “Bir yüngülvari müqəddiməsi”ndə Məmmədquluzadə əvvəlcə qəzetçi Xəlili və onun dostu Lağlağı Sadiğı əsərin “qoşalaşmış” təhkiyəçisi kimi təqdim etmək istəyir: Lağlağı Sadiq nəql etməli, Qəzetçi Xəlil isə, onun dediklərini qələmə almalıdırlar. Bu iki nəfərin təh-

kiyəçi qismində seçilməsini təsadüfi hesab etmək olmaz: onlar Danabaş kəndi ilə münasibətdə, bir növ, ikili statusa malikdirlər. Qəzetçi ilə Lağlağı, bir tərəfdən, kənd sakinləridir, burada baş verənləri hamı ilə bir yerdə yaşayırlar, digər tərəfdən, bütün təvazökarlıqlarına baxmayaraq (bu cəhətdən Qəzetçi Sadıqın “Doğrudur, mən bir az incimişəm kəndimizdən; amma bu kəndimizin pisliyinə dələlət eləməz ki! İki yüz mənim kimi dılığır adam incisin bizim kənddən, bundan belə bizim kəndə genə pis demək haqdan kənar olar” sözləri səciyyəvidir), müstəqil düşüncə sahibləri kimi, kənddə cərəyan edən hadisələrin fəvqündədirlər. Məmmədquluzadədə bu niyyətin yaranmasının və onu həyata keçirmək cəhdinin bir sıra səbəbləri mövcuddur. Bəzilərinə toxunaq: birincisi, müəllif təhkiyəsinə obyektiv xarakter vermək və onun kənddə cərəyan edən hadisələri bütün teferrüatları və incə çalarları ilə təqdim etmək üçün həm cismən [Qəzetçi Xəlil dostu ilə özünü müqayisə edərək deyir: “Onun (Lağlağı Sadıqın - Q.Q.) boyu ucadı, mənim boyum alçaqdı, amma mən doluyam. O, çox qaradı və kosadı, amma mən ağımtıl və topsaqqalam”], həm də dünyaduyum və kənddə cərəyan edən hadisələrə münasibət baxımından (Qəzetçi Xəlil üzleşdiyi hadisələri fiksə edib qələmə almaqla kifayətlənir və onları dəyərləndirməkdən, şəxsi münasibətini ifadə etməkdən imtina edir; Xəlil ilk baxışdan real şəxs kimi təqdim olunmasa da, faktiki olaraq anonim təhkiyəçi funksiyasını icra edir. Halbuki, Sadıq “ayaması”na uyğun olaraq, baş verənləri özünün “lağlağı” süzgəcindən keçirir və istehza vasitəsilə hadisələrin dərin faciəvi qatına nüfuz etməyə nail olur) təhkiyəçilər cütliyü vasitəsilə həyata keçirməyi planlaşdırır və sonra da qərribə şəkildə onların “xidməti”ndən imtina edir. İkincisi, müəllifin iki şəxsi təhkiyəçidən imtina etməsinin, daha doğrusu, onları təcridən “əridib” şəxssiz təhkiyəçi instansiyaya müraciət etməsinin əsas səbəbi Danabaş kəndinin özünün kirəcləşmiş “kosmik” strukturunun və burada cərəyan edən hadisələrin həqiqətlərini anonim təhkiyəçi vasitəsilə adekvat şəkildə ifadə etməyə can atması ilə bağlıdır. Belə ki, əgər C. Məmmədquluzadə öz ilkin proyektini həyata keçirsəydi, yeni təhkiyəçi qismində Qəzetçi Xəlil və Lağlağı Sadıq çıxış etsəydilər, müəllif onların hadisələrə müdaxiləsinin və dəyərləndirməsinin qabağını ala bilməzdi. “Qəzetçi” nə qədər “obyektiv olsa da, kənddə cərəyan edən hadisələrə ən azı implisit səviyyədə öz münasibətini bildirməyə məhkumdur. Lağlağı Sadıq da kənd sakinlərinin sərgüzəştlərini adi, ciddi şəkildə nəzərdən keçirə bilməz; o istər-istəməz onları “adamdolayan”, “ələ salan” lağlağaçı süzgəcindən keçirməyə məcburdur. Bu iki “yarım-kənar” (Xəlil və Sadıq Danabaş kəndində yaşasalar da, burada cərəyan edən hadisələrdə nə birbaşa, nə də dolayısı ilə iştirak etmirlər) şəxs bu və ya digər şəkildə kəndin durğun kosmosuna xaotik element daxil edə bilərlər. Buna görə də məhz Danabaş kəndinin həqiqətlərinin adekvat şəkildə təsvir olunmasının zəruriliyi müəllifi öz şəxsi təhkiyəçilərinin xidmətindən imtina etməyə sövq edir. Lakin bu o demək deyildir ki, müəllif bu iki “kənarlaşdırılmış” təhkiyəçinin ifadə edə biləcəkləri prinsiplərdən tamamilə imtina etmişdir. Müəllif kəndin özünü təhkiyəçiyə çevirmişdir: Danabaş, bir növ, özü öz təhkiyə-güzgüsünə çevrilir və Xudayar bəyin siması kimi qroteskvvari həqiqətlərini tamaşaçı-oxucularına çatdırır. Bu kontekstdə qəzetçi ilə lağlağı da yoxa çıxırlar - onlar aramsız şəkildə C. Məmmədquluzadənin məşhur və təkrarolunmaz sintaksisi vasitəsilə hadisələrin gedişindən boylanıb özlərini bürüzə verirlər.

“Eşşəyin itməkliyi” - məlum/naməlum səbəblərdən çoxdan Kərbəlaya ziyarət etmək həsrətində olan Məhəmməd həsən əminin və bu niyyətin həyata

keçirilməsi üçün yeganə nəqliyyat vasitəsi olan eşşəyin yoxa çıxması Danabaş kəndində bərqərar olmuş kosmosda (mənfi kosmosda!) təbəddülatın əmələ gəlməsinə səbəb olur. Düzdür, bu hadisə kənddə hökm sürən, sakinlərin böyük əksəriyyətinin mənəvi-ruhi və psixoloji xüsusiyyətləri sayəsində kirəclənmiş durumu köklü şəkildə dəyişdirmək gücündə deyil, lakin kəndin üç nöqtəsində - Məhəmməd həsən əminin, Zeynəbin və "eşşəyin itməkliyi"nin təşkilatçısı Xudayar bəyin evində xaos qasırğasının əsməsinə səbəb olur.

Danabaş kəndinin mövcud kosmik durumu onun mənfi dəyərlər üzərində təşəkkül tapması ilə bağlıdır. Müəllif Məhəmməd həsən əminin taleyinin, "indi və burada" üzləşdiyi problemlərlərin timsalında yığcam şəkildə kəndin mənəvi durumunu "rekonstruksiya" etməyə çalışır: "Vəssalam ki, ruzgar bu kişinin üzünə gülmüyübdü. Məhəmməd həsən əmi olardı on-on iki yaşında ki, atası Hacı Rza vəfat elədi. İki il keçməmişdi anası öldü. Yaxşı dövlət qalmışdı mərhum atasından: neçə zəmilər, neçə ilxılar, nə qədər fərş, çoxlu pul. Amma çox heyif! Elə ki, Hacı Rza və övrəti öldülər, Məhəmməd həsən əmi qaldı başsız-paraxsız. Əmiləri dövləti bir ilin içində dağıtdılar, axırda bir barmaq hesabı göstərdilər."

Danabaş kəndinin ən sadələvh, ən səmimi, ən üzüyola sakininə qarşı edilən haqsızlıq bu məkanda antiharmoniyanın, antimənəviyyatın, antikosmosun (antikosmos kosmosun əksidir, lakin xaos deyil, xaos hərəkətdir, nə ilə nəticələncəyi bilinməyən çılğın hərəkətdir, xaos yeni kosmosa hamildir; antikosmos hərəkətsizlikdir, durğunluqdur, qısırdır; Danabaş antikosmosun ideal təcəssümüdür) oturuşmasına təkan verir. Antikosmos prinsiplərinin hökm sürdüyü məkanda Xudayarın "katda" vəzifəsinə təyin olunması, "Xudayar bəy"ə çevrilməsi təbiidir.

Danabaşda sakinlərin gözü qarşısında Məhəmməd həsən əmiyə qarşı edilmiş haqsızlıq və onların biganə seyrçi münasibəti gələcəkdə bu məkanda antikosmosun bərqərar olmasına münbit zəmin hazırlamışdır. Əsil antikosmos Xudayarın Danabaşda aparıcı fiqura çevrilməsi, "meydan sulaması" ilə təşəkkül tapır. Təhkiyəçilər bu "çevrilmə"nin dəqiq tarixini də göstərirlər: iki il əvvəl "adətə görə" camaatın seçdiyi "katda" bu dəfə yuxarılar tərəfindən əhalinin rəyi nəzərə alınmadan təyin olunmuşdur. Buna səbəb günü bu gündə - XXI əsrin əvvəllərində də Azərbaycan cəmiyyətində insanlararası münasibətləri səciyyələndirən qohumbazlıqdır: "...iki il bundan əqdəm Xudayar bəy qlava yanında çavuş idi. İş elə gətirdi ki, qlava Xudayar bəyin anasını siğə elədi. Aşkardı ki, qlava öz səmtini qoyub, özgəni katdalıqda saxlamayacaq. Bir həftənin içində katdanı qısnayıb, qulluqdan kənar elədi. Bir neçə vaxt kənd qaldı katdasız. Xülasəyi-kəlam, camaat bir vaxt gözünü açdı gördü ki, Xudayar bəy katdadı ki katdadı".

Xudayar bəy təkcə "Danabaş" adlı antikosmosun mərkəzi fiquruna çevrilmir, o, həmçinin öz cismani eybəcərliyi ilə, bədheybətliyi ilə onu "əyaniləşdirir", simvolizə edir: "Boyu ucadı, saqqalı, qaşları tünd qaradı. Üzü də qaradı, çox qaradı, gözləri lap qaradı, bir tikə ağ yoxdu gözlərində... Burnu əyridi, amma pis əyridi. Əyri də var, əyri var... Burnunun yuxarı tərəfindən bir sümük dikəlib. Sümük düzdü, amma aşağısının əti xoruz pipiyi kimi düşüb sol yana". Əsərdə son dərəcə konkret, realist ştrixlərlə təqdim olunmuş bu təsvir paradoksal şəkildə irrasionallaşır, rəmzə çevrilir, Danabaşın bütün insanların, təbiətinə sirayət edir: Xudayar bəyin siması ilə bağlı israrla dəfələrlə təkrar olunmuş "qara" sifəti simvolik mənə kəsb edir; "qara" katdanın sifətindən, gözlərindən ayrılıb Danabaş kosmosunu tutqun boyalara qərq edir.

Heç də təsadüfi deyildir ki, povestdə təbiət təsviri qətiyyətlə yoxdur; burada ağac bitmir, ot göyərmir, günəş çıxıb-batmır, gecəylə gündüz bir-birini əvəz etmir, fəsilər dəyişmir - burada tam durğunluq hökm sürür... Povestdə təbiət təsviri yoxdur; katdanın ayağı dəyən yerdə ağac bitmir, ot göyərmir: "Xudayar bəyin girdiyi yer əsla həyəətə oxşamırdı, çünki burada dörd divardan savayı bir şey yox idi... Bəlkə bura qazinin dal həyətidir; çünki bu şəhərdə ev yoxdur ki, onun bağçası olmasın." C.Məmmədquluzadə Danabaşda antikosmosun bərqərar olmasının iki günahkarının - müəllifinin - Xudayar bəyin və qazinin görüş yerinin "alçaldılmış", "aşağılanmış" naturalist səciyyəli, boz rənglərə boyanmış təsvirini verir: "Həyətin bir səmtində var idi əngənək, yanında çoxluca yuyulmuş paltar qalanmışdı; ərov, yəni paltarın çirkli suyu axıb gəlib, qapının yanında göl durmuşdu." Sanki müəllif bilərəkdən təbiətin rəngarəngliyini, hərəkətini Danabaşda və şəhərdə bərqərar olmuş antikosmosun hüdudlarından uzaqlaşdırır, çünki təbiətin dinamikası ilə Danabaşın durğunluğu bir-birini inkar edir; onların uyuşması qeyri-mümkündür.

Danabaş kəndində antikosmosun bərqərar olması da, burada müəyyən nöqtələrdə xaosun meydana gəlməsi də Məhəmməd həsən əminin ömür yolu ilə - ona qarşı edilən haqsızlıqlarla bağlıdır: Xudayar bəy yeddi manatdan ötrü onun eşşəyini girova qoymaqla Danabaşda xaosun əsasını qoyur. (Bu kontekstdə Xeyirə - mələk təbiətli Məhəmməd həsən əminin arzusunun gerçəkləşməsinə xidmət etməli olan eşşək obrazı Şərin bərqərar olmasına, bir neçə ailənin dağılmasına, Məhəmməd həsən əminin niyyətinin ürəyində qalmasına, onun oğlunun vaxtsız ölümünə, kosmik vüsət kəsb edən faciəvi hadisələr silsiləsinə səbəb olur. Eşşək obrazı ilə bağlı azərbaycanlı düşüncə tərzinə xas olan yüngül apriori yumor acı sarkazma çevrilir. Müəllif bunu əsərin adının - "Eşşəyin itməkliyi" söz birləşməsinin sintaksisi ilə vurğulayır).

Paradoksal şəkildə kənddə hökm sürən durğunluğu nəinki ləğv etməyən, müəyyən mənada onu daha da dərinləşdirən və vurğulayan bu xaos bir neçə məkanda lokal faciələrə meydan açır: "Məsələ, indi bu saat burada Xudayar katda ləzzətnən yığılıb yatdı. Amma elə bu saat Danabaş kəndində üç yerdə matəm qurulubdu... biri Məhəmməd həsən əminin evində, biri Xudayar bəyin öz evində, biri də Xudayar bəy istəyən övrətin, yəni Zeynəbin evində. Deməli, birincisi, Məhəmməd həsən əminin arzusu xəyala dönür, sonralar onun kiçik oğlu "eşşəyin itməkliyi"nin dərdinə dözməyib dünyasını dəyişir; ikincisi, Xudayar bəyin arvadı boşanmaq, küçəyə atılmaq təhlükəsi ilə üzləşir; üçüncüsü, Zeynəb bütün varlığı ilə nifrət etdiyi Xudayar bəyə ərə getməyə məcbur olur, sonsuz mənəvi və cismani məşəqqətlərə məruz qalır.

Eşşəyin itməkliyi ilə bağlı yaranmış xaos paradoksal şəkildə Danabaş kəndində bərqərar olmuş antikosmosu nəinki ləğv etmir, əksinə, onun möhkəmlənməsinə səbəb olur. Bu, Danabaş antikosmosunun "nüvəsi" olan Xudayar bəyin kənddə mövqeyinin möhkəmlənməsinə - "çəkisi"nin artmasına, bir sözlə, antikosmosun bərqərar olmasının əsas şərti olan mərkəzəqaçma meyillərinin güclənməsinə səbəb olur.

Danabaş kəndinin antikosmosa çevrilməsi prosesi Xudayar bəyin Zeynəb ilə evlənmək sevdasına düşməsindən xeyli əvvəl - atası rəhmətə gedəndən sonra Məhəmməd həsən əminin var-dövlətinin doğma əmiləri tərəfindən əlindən alınmasının doğurduğu xaosla başlanmışdır. Lakin təbii ki, bütün ümumbəşəri dəyərləri inkar edən bu xaosun zəminində təşəkkül tapmış antikosmos öz strukturu etibarilə kosmosu xatırladır. Lakin onun nizama harmoniya yox, harmoniyanı təqlid edən, onun surroqatı olan antiharmoniya

əsasında qurulmuşdur: yetimin var-dövlətinin əlindən alınmasına şərait yaradan durum harmoniya kimi dəyərləndirilə bilməz.

Məhəmmədhesən əminin eşşəyinin itməkliyinin təkan verdiyi yeni kaos - Kərbəlayi Heydər dünyasını dəyişəndən sonra Xudayar bəyin onun arvadı Zeynəbi almaq iddiasını bəyan edəndən sonra başlayır. Bu yeni kaos köhnə kaosun davamıdır, sürəklidir, mərhələ-mərhələ artıq Danabaşda bərqərar olmuş antikosmosun möhkəmlənməsinə səbəb olur.

Kərbəlayi Heydər vafatı ailəsi üçün ağır sarsıntı olsa da, ilk dövrlərdə onun üzvlərini birləşdirən bağların qırılmasına səbəb olmur: Zeynəblə oğlu Vəliqulu arasında qarşılıqlı anlaşma ailə daxilində harmoniyanın qorunub saxlanmasına şərait yaradır. Lakin Xudayar bəyin ailənin həyatına son dərəcə kobud və təcavüzkar müdaxiləsi insanlararası münasibətlərdə daxili ruhi təlatümə, çaxnaşmaya - xaosa səbəb olur. Əsərdə bu təlatüm kompleksi müəllif tərəfindən incə və lakonik ştrixlərlə təsvir olunmuşdur. Xudayar bəyin bu ailəyə vurduğu zərbəni onun hər bir üzvü həm bir yerdə, həm də ayrı-ayrılıqda yaşayır: "bir yerdə" bu kontekstdə birləşdirici deyil, təcridedic faktor rolunu oynayır və mərkəzdənqaçma meyillərinə meydan açır: ilk dəfə Danabaşda hökm sürən şər qüvvələr yırtıcı Xudayar bəyin təmsalında qarşısızalmaz xotik gücə - qüdrətə çevrilib, Zeynəbin ailəsini ağır faciəyə düçar edirlər və ailənin bütün üzvləri ləyaqətli gələcəkdən məhrum olurlar. Zeynəbin oğlu, dünyada yeganə dayağı olan Vəliqulu ömründə ilk dəfə real mənəvi-ruhi əngəllə üzleşir: o ya evin yeganə kişisi kimi ailəsinin, anasının ləyaqətini qorumalıdır, ya da primitiv instinktlərin qurbanına çevrilməlidir. Vəliqulu bu sınaqdan alnıaçıq çıxma bilmir, Xudayar bəyin təzyiqinə tab gətirə bilmir. Deyiklisini itirmək təhlükəsi onu anasından imtina etməyə məcbur edir; o, bir tərəfdən, cəmiyyətin bütün təsisatlarının ardıcıl şəkildə təlqin etdikləri köləlik ideologiyasının qurbanıdır, digər tərəfdən, hələ bir şəxsiyyət kimi yetişməmişdir.

Əsərdə cərəyan edən bütün sonrakı hadisələr - Məhəmmədhesən əminin "nəçərnəy" in divanxanasına getməsi, Xudayar bəyin fırlıdaq işlədib istəyinə nail olması, Vəliqulunun ilk baxışdan heç bir məntiqə sığmayan hərəkətləri (əvvəlcə Xudayar bəyin qızı ilə evlənmək naminə öz ailəsini dağıtması, sonra isə, "kөнüllü" olaraq öz deyiklisindən imtina etməsi), əslində, antikosmosun insanlarda formalaşdırdığı kölə psixologiyasının məntiqinə uyğun gəlir. Xudayar bəyin planlarının həyata keçməsində həlledici rol oynayan "eşşəyinin itməkliyi" ilə xaosa məruz qalan Danabaş kəndində, nəhayət, antikosmos yenidən bərpa olunur. Eşşəyin tapılması ilə bağlı həтта oğul itkisini belə unudub Xudayar bəyin canına dua oxuyan Məhəmmədhesən əmi antikosmik durumu təsbit edir.

Kafkanın "Qəsr" romanında olduğu kimi, C.Məmmədquluzadənin "Danabaş kəndinin əhvalatları" povesti də Şəhər və Kənd tərkib hissələrindən təşkil olunmuş antikosmosdur. Lakin bu kosmos konsepsiyaları arasında iki prinsipial fərq mövcuddur: birincisi, əgər Kafkanın əsərində Şəhər aparıcı, kənd tabe instansiyadırsa, azərbaycanlı yazıçının povestində Kənd antikosmosun mərkəzidir; ilk baxışdan Kənd "nəçərnəy" in, qazinin, qlavanın təmsalında Şəhərin dedikləri ilə durub-oturur. Lakin bu, əslində, imitasiyadan başqa bir şey deyildir - Danabaş kəndi insanlararası münasibətlərin prinsiplərini Şəhərə diktə edir, o da bu prinsiplərə uyğun hərəkət edir. İkincisi, Kafkanın antikosmosu özünə qapalı, daralan məkandır, onun qanunları yalnız burada işləyir; Yerölçənin bu məkana daxil olmasına imkan verən körpü geriyə qayıtmağa "icazə" vermir - yalnız bir tərəfə daxil olmağa şərait yaradan "os-

mos”dur. C.Məmmədquluzadənin antikosmosu genişlənən məkandır; Danabaş genişlənən antikosmosdur; Kənd Şəhəri fəth etməklə kifayətlənir, özünün antikosmik, antimənəvi ideologiyasını bütün dünyaya yaymaq istəyir. Bununla yanaşı, bir paradoksal məqamı da qeyd etmək lazımdır - prinsiplərini dünyaya yayan Danabaş ayrı-ayrı fərdlərin öz hüdudlarından kənara çıxmasını əngəlləyir. Bu baxımdan “eşşəyin itməkliyi” rəmzi xarakter daşıyır. Təmsilçisi Xudayar bəy vasitəsilə Məhəmmədhesən əmini nəqliyyat vasitəsindən məhrum etməklə Danabaş kəndi kənardan ruhi-mənəvi dəyərlərin öz məkanına sirayət etməsinin qabağını almağa çalışır: Xudayar bəy paradoksal şəkildə lokal kaoslar yaratmaqla, Danabaşın durğunluğunun təminatçısı rolunda çıxış etməklə yanaşı, həm də bu məkana girişə-çixışa nəzarət edən keşikçi-osmosdur. Bir cəhət də “Qəsr” ilə “Danabaş kəndinin əhvalatları”nı bir-birindən fərqləndirir: Kafkanın yarımçıq romanında Qəsrde bərqərar olmuş durumun zamanı və məkanı mistikaya bürünmüşdür; onun mənşəyi haqqında nə müəllifin, nə də personajların bir məlumatı var. Halbuki, C.Məmmədquluzadənin bitkin povestində hadisələr Rusiya imperiyasının ucqar guşəsində XIX əsrin sonlarında cərəyan edir və müəllif burada oturmuş antikosmosun yaranmasının səbəblərini kifayət qədər ətraflı və inandırıcı şəkildə izah etmişdir. C.Məmmədquluzadənin “Danabaş kəndinin əhvalatları” (1894) və F. Kafkanın “Qəsr” (1921) əsərlərinin məkan strukturu baxımından oxşarlığı özgələşmə prosesinin tək fərd (mikrokosmos) səviyyəsində deyil, həmçinin məkan (makrokosmos) müstəvisində bürzə verməsindən, onların qarşılıqlı şəkildə bir-birini şərtləndirməsindən xəbər verir.

“Poçt qutusu” hekayəsində, “Danabaş kəndinin əhvalatları”ndan fərqli olaraq, kaos durğunluğun “doyması”nın nəticəsi kimi yox, iki müxtəlif səciyyəli kosmosun - şəhərin və “İtqapan” kəndinin dünyaduyum və dünyagörüş səviyyəsində hərəkət münasibətləri kimi meydana gəlir. Bu iki kosmos arasında ağa (şəhər) - qul (kənd) münasibətləri mövcuddur: mikrokosmos səviyyəsində Novruzəli virtual olaraq Xana, gerçəklik baxımından katdasına, makrokosmos səviyyəsində isə, kənd şəhərə tabedir: Novruzəlinin Xandan asılılığı “burada və indi” hökm sürən və insanlararası münasibətləri nizamlayan qanunvericiliklə deyil, vaxtilə mövcud olmuş, indi də ətalət qanunu ilə davam edən münasibətlər sistemi ilə müəyyən olunur; Vəli - xan itqapanlıdır, lakin rus müstəmləkəçilik idarə üsulunun bərqərar olması ilə bağlı köhnə xan - kəndli münasibətlər sistemi ləğv olunmuşdur və onun doğma kosmosla əlaqələri birtərəfli xarakter kəsb etmişdir: yerliləri əvvəlki kimi Xanın yanına gəlib-gedir, onun qulluğunda dururlar - əvvəlki kimi onu ağaları hesab edirlər. Novruzəlinin hər dəfə Xanın yanına “əlidalu” gəlməsi, onun hüzurunda ikiqat əyilib salam verməsi İtqapan kosmosunun artıq real həyatda qüvvədən düşmüş, lakin insanların şüurunda hökm sürməkdə davam edən qanunlarla yaşamasından xəbər verir. Xan isə, psixoloji ovqat baxımından yerlilərinə “ağa” münasibəti sərgiləməklə yanaşı, həm də “şəhərliləşib”, şəhər kosmosunun qanunlarına uyğun yaşayır və hərəkət edir. Deməli, şəhər-kənd münasibətlərində keçmişlə indi çulğalaşır, bir-birini tamamlayır, Xanın təmsalında keçmiş feodal münasibətlər sistemi müasir rus müstəmləkəçilik idarə üsulu ilə birləşib üzvi vəhdət təşkil edirlər. Lakin paradoksal şəkildə Novruzəlinin bilməyərəkdən həyata keçirdiyi kobud müdaxiləyə qədər şəhərlə kənd arasında “dinc yanaşı yaşamaq” prinsipi hökm sürür; şəhər xaos meyillərin meydana gəlməsindən ehtiyat edib itqapanlıların dünyagörüşündə köklü dəyişikliklərin həyata keçirilməsində maraqlı deyil,

itqapanlılar da faktiki olaraq “doğma” Xanın və yad “nəçərnii”in idarə etməsi arasında prinsipial fərq görmürlər; sadəcə olaraq, əgər undan, toyuq-cücədən gətirib Xanla təmasa girmək mümkündürsə, Nəçərnii Kafkanın “Qəsr” əsərindəki Qraf kimi əlçatmaz olub - o özgədir. Amma bütün bunlara baxmayaraq, Kənd özünün yaşam tərzini, üstün tutduğu dəyərləri qoruyub saxlaya bilir və bu baxımdan Şəhərin müdaxiləsi ilə üzləşmir.

“Poçt qutusu” əsəri mahiyyəti etibarilə iki oturuşmuş kosmosun toqquşması nəticəsində hər iki tərəfdən fərdlər səviyyəsində (Kənd tərəfdən Novruzəlidə, Şəhər tərəfdən poçt məmurunda) xaotik meyillərin yaranmasına və yaşanmasına həsr olunmuşdur. İlk baxışdan avam kəndli ilə adi məmur arasında olan münasibətə lokal xarakter daşıyır (Xan məktubunu vaxtında göndərə bilmir, günahsız poçt məmuru əzişdirilir, bu “epoxal” toqquşmanın əsil qurbanı Novruzəli həbsxanaya düşür) və məlum kosmosların durumuna, onların arasındakı münasibətlər sistemində köklü təsir etmək iqtidarında deyil.

“Ölümlər”də hökm sürən durumla bağlı əsərin ümumi kontekstindən çıxış edərək belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, vaxtilə “İrəvan şəhərlərindən biri”nin sakini, Hacı Həsənin oğlu xaricə təhsil almağa getmiş, vətənə dönəndən sonra doğma şəhərinin kosmosunu fərqli prinsiplər əsasında yenidən qurmağa cəhd göstərmişdir. Lakin onun təklifləri qəbul olunmamış və şəhər özünün kosmik nizamına uyğun yaşamaqda davam etmişdir. Şəhərin təcavüzkar müqavimətinə tab gətirməyən İsgəndər daxilən sınımış, öz qayda-qanunları ilə yaşamaqda davam edən şəhərin lazımsız, toplum tərəfindən tənqid hədəfi olan Kefli İsgəndərə çevrilmişdir. Müəllimin Cəlala öyüd verməklə bağlı xahişinə cavabında onun özü toplumla aralarında mövcud olan uçurumu aşağıdakı kimi ifadə etmişdir: “Baş üstə, baş üstə, nəsihət edəyəm. Amma bunu de ki, mənim sözümə qulaq asan kimdi? Odu, Allahın iti də mənim sözümə baxmır.”

Əsər İsgəndərin kiçik qardaşı Cəlalın “müəllimlə qabaq-qabağa oturub dərslər oxuması” ilə başlayır; bu, şəhərdə “sarsılmaz” nizamın hökm sürməsindən, indi və burda həyatın axarında heç bir köklü dəyişikliyin baş vermədiyindən xəbər verməyə xidmət edir. “Ölümlər” də şəhərdə bərqərar olmuş özünə-məxsus sabit durum hökm sürür. Bütün fərqlərinə baxmayaraq, bu durum “Danabaş kəndinin əhvalatları”nda əks olunmuş durğunluğu xatırladır: burada İsgəndər əbədi ara qıçmaya, rastına düşənləri ələ salmağa, hacılar mövhumata köklənmiş durumun müəyyən etdiyi prinsiplər əsasında fəaliyyət göstərməyə məhkumdurlar. Şəhər kosmosunda heç bir köklü dəyişikliyin baş verə bilməyəcəyini İsgəndər qardaşının labüd şəkildə vaxtilə özünün keçdiyi yolu təkrar edəcəyinə əminliyi ifadə etməklə bunu vurğulayır: “...and olsun Qara ağac pirinə ki, sən də mənim kimi dərslər oxuyub qurtarandan sonra, başlayacaqsan İsgəndər dadaşın kimi küplərin dibində yatmağa.” Son dərəcə güclü və sarsılmaz təsiri bağışlayan mövhumat bu əbədi “kosmos”un zəmanəti qismində çıxış edir. İlk baxışdan insanlararası münasibətlərdə harmoniya hökm sürür: insanlar can deyib can eşidirlər, eyni dəyərlərlə yaşayırlar.

Lakin əsərdə əvvəlcə kimliyi dəqiqləşdirilməmiş “bir kişi”nin tövşüyə-tövşüyə içəri girməsi və ucadan Hacı Həsən əmini xəbər alması naməlum səbəblər ucundan şəhərdə nizamın pozulması ərəfəsində olmasına işarədir. Hacı Həsənin “çox havalı və ləhləyə-ləhləyə” gəlməsi, müxtəlif adamların Hacı Həsənin evinə tökülüşməsi “mücüzə”nin - Xorasanda dünyasını dəyişmiş Kərbəlayi Fətullahın, onunla birlikdə həmin diyarda bütün ölmüşlərin “dirilməsi”nin təkan verdiyi xaotik meyillərin meydana gəlməsinə, şəhərin ruhi

iqlimini tamamilə dəyişdirməsinə dəlalət edir. Dünyanı lərzəyə salan yenilik cəmiyyətdə güclü çaxnaşmaya səbəb olsa da, insanları bir-birindən ayırmır, əksinə, “ölülərin dirilməsi” möcüzəsinin ətrafında daha da sıx birləşməsinə səbəb olur. Bircə İsgəndər açıq-aydın bu möcüzəyə rişxəndə köklənmiş inamsızlıq ifadə edir. Lakin onun reaksiyası qətiyyənlə nəzərə alınmır - insanlarda şübhə hissi doğurmur; o, araşdırma ilə toplumdən təcrid olunmuşdur - özgələşmişdir.

Toplumun İsgəndərdən başqa bütün üzvləri (Hacı Həsənin ötergi şübhəsi nəzərə alınmasa) Kərbəlayinin dirilməsini həqiqət kimi qəbul edirlər; bu qeyd-şərtsiz inam din xadimlərinin uzun müddət insanları şüuruna yeritdikləri mövhumata əsaslanan zehniyyətin apogey nöqtəsi və ani çöküşü - iflasıdır. Xaos Kosmosun içində formalaşır, absurd formada özünü büruzə verir və kosmosun nizamını kökündən sarsıdır: İsgəndərin maarifçilik prinsiplərindən istifadə edərək həyata keçirmək istədiklərini, lakin bacarmadığını “Xorasan vaqəsi” gerçəkləşdirmişdir. Düzdür, burada cəmiyyətin dünyagörüş mövqeyində hansı isə müsbət dəyişikliklərdən danışmaq mümkün deyil, lakin cəmiyyətin islahı üçün meydan təmizlənir - seksual manyak Şeyx Nəsrullahın yaratdığı xaos birmənalı şəkildə “İrəvanın şəhərlərindən biri”ndə əvvəlki zehniyyətin bərpasını istisna edir.

İsgəndər paradoksal şəkildə Şeyx Nəsrullahın “əməlləri” nəticəsində yaranmış xaosluqun həm içində, həm də xaricində - fəvqündədir; o bir tərəfdən bütün varlığı ilə qızının dirilməsi illüziya ümidi ilə yaşayan anasının halına acıyır, onun yaşadıklarını yaşayır (Kərbəlayi Fatma xanim... Ay Kərbəlayi Fətullahı dirildən Allah, mənə rəhmin gəlsin, mənim gülüzlü qızımı dirilt! Allah! Allah! İsgəndər (içəri girir, yavaş-yavaş gəlib durur anasının yanında və başını aşağı salıb qəmgin deyir). Yazıq ana!”), digər tərəfdən ağı qaradan, düzü əyridən fərqləndirməyi bacarmayan həmyerlilərini, o cümlədən anasını rişxənd hədəfinə çevirir: “İsgəndər (qəh-qəh çəkib yapışır anasının çiyindən). Daha bundan sonra ölsən də yaxanı qurtara bilməyəcəksən... Sən ölərsən, şeyx genə səni dirildər.”

“Ölümlər”lə bağlı tədqiqatlarda qeyd olunduğu kimi, fırladaqçı Şeyx Nəsrullah həm də bir psixoloqdur; o, çox gözəl başa düşür ki, üzde bir-birinə can deyib can eşidən adamlar arasında dərin ziddiyyətlər, bir-birinə nifrət mövcuddur. Sosial gerçəkliyin üst qatında ilk baxışdan harmoniya hökm sürür. Mövhumatın “sistemli” şəkildə dünyanın adekvat dərki qarşısında yaratdığı əngəllər, cəmiyyətin üzvünə aşılacağı kortəbii qorxu insanlararası münasibətlərdə “kosmik” nizamın atributlarının meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Lakin bu, kosmos yox, onun imitasiyasıdır. Mövhumatın ərsəyə gətirdiyi nizam fərdə xas olan mənfi cəhətləri üst qatdan sıxışdırır, maksimum daxilləşdirir. Mövhumatın prinsipləri ilə “durub-oturan” fərd rəhbər tutduğu mənəvi-əxlaqi dəyərlərin aliliyinə səmimi tərzdə inanır. Lakin onun təbiətinə xas olan eqoizm, başqasının əzab-əziyyətinə biganəlik sıxışdırılsa da yoxa çıxmır, yay kimi sıxılır və bütün gücü ilə açılmaq, fərdin daxili eybəcərliyini üzə çıxarmağa fürsət gözləyir. Asudə durumun maskaladığı daxili eybəcərlik və mənəviyyatsızlıq ekstremal məqamlarda, məsələn, “ölülərin dirilməsi” zamanı üzə çıxır, yalançı nizamı bir anın içində darmadağın edir. Məlum olur ki, mövhumat zahirən bir-birini dəstəkləyən, eyni dəyərlərdən çıxış edən, bir sözlə, sıx toplum formalaşdırılan insanlar daxilən atomlaşmışlar, öz qınlarına çəkilməmişlər, dünyanın bütün işığını udmağa hazır mikro qara dəliyə çevrilmişlər. Onlar implisit şəkildə toplumun dünəni, bu günü və sabahı ilə

bağlı kəskin fərqli mövqelərdə dayanmışlar və ölümlərin dirildilməsi ilə bağlı onların eyni mövqedən çıxış etmələri qeyri-mümkündür. Məlum olur ki, insan münasibətlərinin üst səthində müşahidə olunan harmoniya, toplumun dini-ideoloji birliyi imitasiya imiş, iç aləmin xaosunu - eybəcərliyini ört-basdır etməyə xidmət edirmiş, şəhərdəki nizam kosmik yox, antikosmik səciyyə daşıyır. İsgəndərin ölümlərə müraciəti öz pafosu etibarilə şəhərdə hökm sürən nizamın antihumanist mahiyyətindən xəbər verir. Öz istəyinə nail olmaq üçün Şeyx Nəsrullah məharətlə insanların içindəki xilti yerindən tərpədir və gəlişi ilə yaratdığı xaosun yeni burumunun bərqərar olunmasına nail olur; əgər o, əvvəlki fırladaqları nəticəsində ifşa olunmasaydı, hələ uzun müddət şəhərdə öz əməllərini həyata keçirməkdə davam edə bilərdi.

“Ölümlər”də cəmiyyətin durumu vaxtilə Yaxın Şərqlə kosmosunda mənəvi-əxlaqi dəyərlərin formalaşmasında həlledici rol oynamış dinin müsbət yaradıcı potensialının tükənməsi ilə bağlı cahilliyin baş alıb getməsi, mövhumatın son dərəcə təcavüzkar qüvvəyə çevrilməsi, daxililəşərək xaos stixiyasına qismində yırtıcı xarakter kəsb etməsi, təkcə İsgəndər kimi cəmiyyətin köklü islahatlara möhtac olduğunu dərk edənlərə qarşı deyil, həmçinin, yaxınlara diş qıcaması ilə səciyyələnir. Cəmiyyətin belə bir durumu labüd şəkildə mənəvi-ruhi boşluqların meydana gəlməsinə səbəb olur, Təbiət isə, məlum olduğu kimi, boşluğu sevmir. Mövhumatın yaratdığı boşluqlar, təbii ki, bütün əxlaqi prinsiplərdən məhrum Şeyx Nəsrullah kimi fırladaqçılara geniş meydan açır.

“Ölümlər” C. Məmmədquluzadənin əsərlərinin poetikası üçün səciyyəvi olan bir durumda - Şeyx Nəsrullahın əməlləri nəticəsində cəmiyyətin fərd-fərd atomlaşması, bunun nəticəsində insanların, bir tərəfdən, nəsnələşməsi, digər tərəfdən, həmin bu nəsnə-fərdlərdə xarici xaosun daxililəşməsi məqamında (sənətkar bu daxili xaosu təsvir etmədən - bərəks, toplumun donub nəsnələşməsi vasitəsilə təcəssüm etməyə nail olmuşdur: “Kişi gəlib yapışır qızının əlindən...Yenə bir kişi gəlib yapışır qızın əlindən. Bu minvalla üçüncü və dördüncü qızı İsgəndər yola salır. Qızlar başlarını aşağı salıb alçaqdan ağlaya-ağlaya musiqinin səs ilə çıxıb gedirlər. Camaat da başını aşağı salıb, məyus durur”) başa çatır. Bu, bifurkasiya - ikiləşmə durumudur. Lakin bu durum əbədi qala bilməz; əvvəl-axır özünü təşkil meyilləri meydana gəlib cəmiyyəti yeni dəyərlər ətrafında birləşdirməlidir. Müəllif toplumun yeni birliyinin hansı konkret prinsiplər və dəyərlər əsasında həyata keçirilə biləcəyini müəyyən etməkdə təəddüd edir. Təbii ki, Şeyx Nəsrullahın “eksperimenti”ndən sonra köhnə durumun bərpası qeyri-mümkündür. Amma cəmiyyətlə vuruşmaqdan yorulmuş, həyat enerjisini faktiki olaraq tamamilə itirmiş, “külpün dibində yatan” İsgəndərdən də hansısa radikal addımlar gözləmək əbəsdir. Bu, hər şeydən əvvəl, onunla bağlıdır ki, İsgəndər Firəngistanda təhsil alması ilə bağlı yeni dəyərlərə yiyələndiyi və toplumun onun dəyərlərini qəbul etmədiyini üçün mövhumatda qərqlənmiş mühitlə münasibətdə xaricidir. Firəngistandan qayıdanda o, boynuna düşən missiyanı həyata keçirmək istəyir, icbari transformasiya faktoru qismində çıxış etməyə cəhd edir. Lakin bu qeyri-mümkündür; bu yalnız daxili imkanlar hesabına, iç aləmdə gedən, xariciləşib kosmosu xaosa və xaosu yenidən kosmosa çevirən proses nəticəsində mümkündür. Lakin hələlik toplum buna hazır deyil.

“Ölümlər”də olduğu kimi, “Anamın kitabı”nda da əsərin başlanğıcı oturmuş kosmosun dağılması ərəfəsi ilə üst-üstə düşür. Lakin əgər birinci dramda müəllif təşəkkül prosesini yaşayan Azərbaycan cəmiyyətinin - kosmosu-

nun bütövlüyü üçün *dini* mövhumatın yaratdığı fəsadlardan danışarsa, ikinci əsərdə *elmi*, daha doğrusu, elməbənzər mövhumatın təhlükəsi probleminə toxunur.

Artıq əsərin giriş remarkında iştirakçıların geyimləri ("Rüstəm bəy - rus intelliqenti libasında... Mirzə Məhəmmədəli - İran ürfəsi libasında... Səməd Vahid - ... Başında qırmızı fəs") paltar sahiblərinin hansı kosmosa məxsus olmalarını əyani şəkildə nümayiş etdirən atributlar rolunu oynayır. Eyni zamanda, personajların mütləq şəkildə öz geyimlərinə münqər olunmaları Azərbaycan cəmiyyətində, daha doğrusu, onu ruhi-intellektual baxımdan idarə etmək iddiasında olan ziyalı təbəqəsində kifayət qədər güclü mərkəzdənqəçmə meyillərinin mövcudluğundan xəbər verir. Bu personajlardan hər biri Azərbaycan gerçəkliyində simvolik, mən hətta deyərdim, emblemətik şəkildə təhsil aldığı ölkəni - Rüstəm bəy Rusiyanı, Mirzə Məhəmmədəli İrəni, Səməd Vahid isə Türkiyəni təmsil edirlər. Üç müxtəlif (fərqli!), bir-birilə təmas nöqtələri olmayan sivilizasiya (kosmos!) qardaşları həm dünyaduyum, həm də dünyagörüş baxımından bir-birindən təcrid edir. Bu üç qardaş əsərdə bilavasitə öz əksini tapmamış səbəblər ucbatından öz doğma-təməl dünyaduyumlarından məhrum olmuş, onların dünyagörüş mövqeləri faktiki olaraq yad anlayışlar, dəyərlər əsasında formalaşmışlar.

C. Məmmədquluzadənin remarklarda öz personajlarının geyimlərinə əlahiddə diqqət verməsini təsadüfi hesab etmək olmaz; bu, müəllif qarşısına qoyduğu bir neçə yaradıcılıq problemini həll etmək imkanı verir. Hər şeydən əvvəl, tamaşaçıda belə bir təsəvvür yaranır ki, geyimin əsas funksiyası personajın "aylıbı"ni örtməkdən, onu isti-soyuqdan qorumaqla yox, onun iç aləmini, xilqətini "xariciləşdirmək"lə bağlıdır; fərd paltarı seçmir, geyim fərdin ona uyğun gəlib-gəlməməsini müəyyən edir - kitablarla yanaşı, geyim də insanı istiqamətləndirir, onun düşüncə tərzini, dünyaya münasibətini müəyyən edir. Hiss olunur ki, qardaşlar ali təhsil almalarına rəğmən, təmsil etdikləri və idarə olunduqları mədəniyyətlərin intellektual zənginliklərinə yiyələnmə bilməmişlər, üst qatda nəzərə çarpan biliklərlə kifayətlənmişlər. Rüstəm bəyin "lügətçilik"lə məşğul olması, Mirzə Məhəmmədəlinin "xüsuf və küsuf" "elm"ini, Səməd Vahidin "elmi-qafiyə"ni tədris etmələri buna əyani misaldır. Təmsil etdikləri mədəniyyətlər - kosmoslar haqqında səthi biliklərinə baxmayaraq, qardaşlar onların prozelitləri - qızğın tərəfdarlarıdır.

Azərbaycan mədəniyyəti - kosmosu Gülbaharla, ana Zəhra bəyimlə və "çoban-çoluq"la təmsil olunmuşdur. Maraqlıdır ki, müəllif əsərdə azərbaycançılıq ideologiyasının əsas təmsilçisi Gülbaharın geyimini, qardaşlarından fərqli olaraq, konkretləşdirmir və "ümumi müsəlman qızları libasında" yazmaqla kifayətlənir. C. Məmmədquluzadə Azərbaycan kosmosunun təmsilçilərinə rəğbətini Gülbahar haqqında "surətdə gözəl" və "çobanlar"ın nümayəndəsi Qənberlə bağlı "sifətdə göyçək" epitetlərini işlətməklə ifadə edir. Bu baxımdan digər personajlar müəyyən olunmurlar; yad libas geyinmiş, yad düşüncə tərzinə malik insanın siması yaddaşda həkk olunmaz, o, ümumiyyətlə, gözəl ola bilməz! Azərbaycançılıq ideologiyasının cəmiyyətin həyatında söz sahibi olmayan qadınlara və ən aşağı təbəqənin nümayəndələri ilə təmsil olunması Azərbaycan kosmosunun mövcudluğunun son dərəcə təhlükəli fazaya daxil olmasına dəlalət edir. Pafosu etibarilə əsər xəbərdarlıqdır.